

A Critical Review of the Glossary Šarh-e Estelāhāt-e Tasavvuf by Sadeq Goharin

Behzad Abbaszadeh[✉], Rahman Moshtagmehri[†], Ahmad Goli[‡]

١. Corresponding author, PhD student in Persian Language and Literature, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran. E-mail: behzadava@yahoo.com
٢. Professor, Department of Persian Language and Literature, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran. E-mail: r.moshtaghmehr@gmail.com
٣. Professor, Department of Persian Language and Literature, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran. E-mail: ah.goli@yahoo.com

DOI: [10.22034/perlit.2020.79100.3803](https://doi.org/10.22034/perlit.2020.79100.3803)

Article Info

Article type:

Research Article

Keywords:

Glossary of Sufism; Goharin;
Term; Critical Review

ABSTRACT

Glossaries are primarily used as reference sources and are seldom subjected to critical analysis. Examining such works provides a basis for improving lexicographical methodologies and enhancing the quality of subsequent compilations. This study, employing an analytical, critical, and descriptive approach, focuses on Šarh-e Estelāhāt-e Tasavvuf by Sadeq Goharin. The objective is to analyze the content of the work in terms of its system of references, definitions, and poetic citations, as well as to evaluate its formal structure-particularly entry selection, phonetic transcription, and editorial issues-based on both quantitative and qualitative data. To this end, more than one thousand entries from the ten volumes of the glossary were examined with precise statistical analysis. The findings indicate accuracy in citations and the use of diverse sources across various fields of knowledge. Nevertheless, the absence of a bibliography, incomplete references, obscure sources, and typographical errors in entry titles are evident. Despite a reduction in irrelevant entries, redundancy, inconsistent ordering, and unnecessary entry-making persist. The definitions are generally elaborate, citation-based, and supported by multiple examples; however, they are sometimes devoid of mystical interpretation, ambiguous, difficult to follow, and lacking clear boundaries between technical and non-technical terms. The poetic evidence is extensive yet predominantly reliant on Rumi, with limited diversity. In addition, certain inconsistencies in phonetic transcription and editorial flaws are observed. Therefore, although Goharin's glossary of Sufism possesses numerous merits, it requires revision in several respects.

Cite this article: Abbaszadeh, B., Moshtagmehri, R.; Goli, A. (2020). A Critical Review of the Glossary Šarh-e Estelāhāt-e Tasavvuf by Sadeq Goharin. *Persian Language and Literature*, 79 (2020), 1-19.
<http://doi.org/10.22034/perlit.2020.79100.3803>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

Glossaries are fundamental tools for accessing the concepts of mysticism and Sufism. A systematic and analytical critique of these works can enhance their scholarly credibility and clarify the direction for future compilations. *Šarh-e Estelahat-e Tasavvuf* (Description of Sufism Terms), authored by Sadeq Goharin, is among the most important and comprehensive works of mystical lexicography in contemporary Iran. This ten-volume collection, comprising over ۱,۲۰۰ entries, endeavors to gather an extensive repertoire of Sufi terms and expressions based on authentic mystical, jurisprudential, philosophical, and literary sources. The primary feature of this work is the author's meticulous effort to compile extensive evidence from both prose and poetic texts. In many entries, multiple pages are devoted to citing the sayings of masters, verses from Rumi, and reports from authoritative works on Sufism. This comprehensiveness seemingly makes the book an unparalleled resource for researchers; however, it simultaneously raises questions regarding its functionality, coherence, and scholarly criteria. The present study aims to examine this glossary from an analytical and critical perspective, focusing on its sources and references, entry selection, definitional method, use of poetic evidence, and the system of transcription and editing. The significance of this evaluation lies in the fact that mystical glossaries are not merely tools for accessing the meanings of words but also constitutes part of the scholarly and cultural memory of the Sufi tradition, and their shortcomings can influence future research in the field.

Literature Review and Methodology

Despite the widespread recognition and use of *Šarh-e Estelahat-e Tasavvuf*, independent critical research on the work remains limited. The most significant study is an article by Masoud Razavi, published in (۲۰۱۱), which primarily offered a brief introduction rather than a systematic critique. Beyond this, most references to the glossary serve merely as citation sources, with few studies treating the book itself as the main focus. This research gap obscures the true scholarly value and position of the work within mystical lexicography.

The present study follows a descriptive–critical approach. All ten volumes were thoroughly examined, and ۱,۲۰۰ entries were extracted and analyzed from quantitative and qualitative perspectives. Quantitatively, statistics were collected on the sources used, number of entries with definitions, use of poetic evidence, and the ratio of citation to analysis. Qualitatively, aspects such as reference accuracy, coherence in entry arrangement, clarity and effectiveness of definitions, and transcription and editing methods were assessed. This approach aims to provide a comprehensive picture of the glossary's strengths and shortcomings.

Theoretical framework

The present study draws on the criteria of modern lexicography. In particular, the perspectives of Sidney Landau on the principles of dictionary compilation, as well as the standards of Battenberg and McMillan for evaluating definition quality, have been adopted. These criteria include accuracy and diversity of sources, coherence in entry selection, quality of definitions, user-friendliness, and clarity of language. Furthermore, based on Hartmann's theories on user needs, the study considers the importance of aligning the glossary with its intended audience. This theoretical framework aims to analyze Goharin's work not merely within the context of the traditional lexicography of mysticism but also in light of international scholarly standards.

Conclusions & Discussion

The findings indicate that Goharin's work exhibits both strengths and weaknesses:

Sources and References: The glossary draws on ۱۶۰ prose texts, demonstrating notable diversity across Sufi, philosophical, theological, historical, and even medical and geographical works. However, several significant shortcomings exist: the absence of a final index of sources, reliance on secondary texts, incomplete or ambiguous citation of titles, and numerous typographical errors. These deficiencies not only reduce the scholarly accuracy of the book but also complicate referencing and verification for researchers.

Entry Selection: The arrangement of entries at the beginning of each volume and the listing of entry titles at the top of pages are major advantages that facilitate searching. Yet, issues such as repeated terms, inconsistencies in alphabetical order, and unnecessary independent entries are evident. For instance, dozens of compounds with "Ahl" or "Abd" are listed as separate entries, whereas they could have been organized under a main entry. Additionally, some general or ethical terms, such as "Riya" (hypocrisy) or "Gunah" (sin), which do not carry a specific Sufi connotation, are unnecessarily treated as independent entries. This approach increases the volume of the work but reduces its scholarly efficiency.

Definitions of Terms: Definition-writing is central to any glossary, yet in this work, definitions are mostly citation-based and derived from classical texts; approximately ۹۲% of entries consist solely of quotations without analysis or linguistic simplification. Many definitions are repetitive or ambiguous, failing to establish a clear semantic relationship between the term and its mystical concept. Some definitions are excessively long, others overly brief. The lack of clear boundaries between technical and non-technical terms further diminishes the book's scholarly utility.

Poetic Evidence: Only ۳۰% of entries include poetic evidence, over ۹۰% of which is drawn from Rumi. Consequently, other major poets such as Sanai, Attar, Hafez, and Jami are minimally represented. In many cases, lengthy or loosely related verses are cited, reducing scientific focus. Additionally, the poet's name or source is sometimes omitted, or secondary sources are cited. These weaknesses prevent the glossary from fully reflecting the diversity and richness of Persian mystical poetry.

Transcription and Editing: The book's transcription system follows classical methods and lacks sufficient scholarly precision. About one-third of entries lack any transcription, and pronunciation recording is inconsistent in some cases. Numerous typographical and spelling errors are also observed in recording sources and terms, occasionally altering meanings or creating ambiguity. These issues indicate weaknesses in editing and review, diminishing the work's academic standing.

In conclusion, *Šarh-e Estelāhāt-e Tasavvuf* is a valuable and rich work that, despite its comprehensiveness and diversity of sources, requires revision in areas such as entry coherence, reference accuracy, clarity of definitions, and diversity of evidence. This critique can serve as a basis for improving future editions and as a model for compiling subsequent glossaries in the field of mysticism and Sufism.

Keywords: Glossary of Sufism; Goharin; Term; Critical Review

نقد و بررسی شرح اصطلاحات تصوف صادق گوهرین

بهزاد عباس‌زاده مبارکی^۱، رحمان مشتاق‌مهر^۲، احمد گلی^۳

۱. نویسنده مسؤل، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران. رایانامه: behzadava2@yahoo.com

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران. رایانامه: r.moshtaghmehr@gmail.com

۳. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران. رایانامه: ah.goli@yahoo.com

DOI: [10.22034/perlit.2020.69100.3853](https://doi.org/10.22034/perlit.2020.69100.3853)

چکیده

اطلاعات مقاله

اصطلاح‌نامه‌ها عمدتاً به‌عنوان منابع استنادی به کار می‌روند و خود کمتر موضوع نقد و بررسی قرار می‌گیرند. بررسی این آثار زمینه اصلاح روش‌شناسی فرهنگ‌نویسی و بهبود کیفیت آثار بعدی را فراهم می‌سازد. این پژوهش با رویکردی تحلیلی، انتقادی و توصیفی، به بررسی شرح اصطلاحات تصوف صادق گوهرین می‌پردازد. هدف تحلیل محتوای کتاب از نظر نظام ارجاعات، تعاریف و شواهد شعری، همچنین بررسی ساختار صوری مدخل‌گزینی، آوانگاری و مشکلات ویرایشی اثر بر پایه داده‌های کمی و کیفی است. در این راستا، بیش از هزار مدخل از ده جلد اصطلاح‌نامه همراه با آمار دقیق بررسی شد. یافته‌ها بیانگر دقت در استنادات و بهره‌گیری از منابع متعدد در حوزه‌های مختلف علوم است. با این حال، فقدان فهرست منابع، ارجاعات ناقص، منابع مبهم و خطاهای تایپی در عناوین مشهود است. علی‌رغم کاهش مدخل‌های غیرمرتبط، همچنان تکرار، ترتیب نامنسجم و مدخل‌سازی غیرضروری در بخش مدخل‌ها دیده می‌شود. تعاریف مبسوط و دارای شواهد متعدد و نقل‌محورند اما گاهی فاقد تعریف عرفانی، دیرپاب، مبهم و بدون مرزبندی میان اصطلاح و غیراصطلاح‌اند. شواهد مبسوط شعری بیشتر متکی بر مولانا و فاقد تنوع است. وجود برخی ناهماهنگی‌ها در نظام آوانگاری و نکات ویرایشی نیز دیده می‌شود. بنابراین اصطلاح‌نامه گوهرین با وجود مزیت‌های فراوان، در برخی موارد نیازمند بازنگری است.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

کلیدواژه‌ها:

اصطلاح‌نامه تصوف، گوهرین، اصطلاح، نقد و بررسی.

استناد: عباس‌زاده مبارکی، بهزاد؛ مشتاق‌مهر، رحمان؛ گلی، احمد (۱۴۰۴). نقد و بررسی شرح اصطلاحات تصوف صادق گوهرین. *زبان و ادب فارسی*، ۷۹ (۲۵۳)، ۴۶-۳۷.

<http://doi.org/10.22034/perlit.2020.69100.3853>

© نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

۱. مقدمه

اصطلاح‌نامه‌ها ابزارهای بنیادینی برای دسترسی به مفاهیم و اصطلاحات حوزه عرفان و تصوف‌اند که کمتر موضوع نقد و بررسی مستقیم واقع شده‌اند. درحالی‌که نقد روشمند آن‌ها می‌تواند اعتبار علمی و کارکرد استنادی‌شان را تقویت کند و مسیر نگارش اصطلاح‌نامه‌های بعدی را هموار و از آزمون و خطاها جلوگیری کند. این اصطلاح‌نامه‌ها عمدتاً محصول تلاش‌های فردی است و کمتر به صورت کار جمعی، آکادمیک و حرفه‌ای تدوین شده‌اند. از این رو انوری بر این باور است: «فرهنگ‌نگاری کار پرخطری است که هر قدر مجهز به نظریه‌های درست باشد، خالی از کاستی نخواهد بود... چنین کارهایی باید به مرور و در ویرایش‌های متعدد به کمال نزدیک شود.» (انوری، ۱۳۸۱: چهارده). در این میان، شرح اصطلاحات تصوف صادق گوهرین از مهم‌ترین و مفصل‌ترین اصطلاح‌نامه‌های معاصر در حوزه تصوف، جایگاهی ویژه دارد.

۱-۱. بیان مسئله و ضرورت پژوهش

تاکنون بیشتر استفاده‌ها از این اصطلاح‌نامه صرفاً به صورت استنادی بوده و نقد تحلیلی انتقادی مبتنی بر داده‌های دقیق صورت نگرفته است. این خلأ موجب می‌شود جایگاه واقعی اصطلاح‌نامه برای تحقیقات آتی به درستی روشن نشود. از طرفی نقد و بررسی منسجم علمی از جنبه‌های مهم فرهنگ‌نگاری است. اما در منابع فارسی هنوز چارچوب نظام‌مندی درباره معیارهای ارزیابی علمی کتب مرجع، مخصوصاً اصطلاح‌نامه‌ها تدوین نشده است. علی‌اشرف صادقی معتقد است «در نبود منابع فارسی در این زمینه یکی از راه‌ها استفاده از دستاوردهای متخصصان غربی و ترجمه آثار آن‌ها است» (ابهری، ۱۳۹۵: هفت). سیدنی لاندو (Sidney Landau) کتاب فرهنگ‌ها: فن و هنر فرهنگ‌نویسی را در زمینه اصول تدوین و تعریف فرهنگ‌ها تألیف کرده است. او سنجه‌های مناسب ارزیابی یک فرهنگ را در قالب حجم فرهنگ‌ها یا ترتیب ذکر و گستره واژگانی، دیدگاه نویسنده فرهنگ، شیوه عرضه اطلاعات، مقدمات، هویت دستوری واژگان، شیوه تلفظ، داشتن علائم اختصاری، مخاطب، کاربری آسان و کیفیت و اصول درست تعریف بررسی می‌کند. (ر.ک لاندو، ۱۳۹۹).

۱-۲. اهداف و پرسش‌ها

براین اساس، مقاله حاضر با نگاهی بر چارچوب نظری یادشده و معیارهای دیگر، به تحلیل و ارزیابی این اصطلاح‌نامه می‌پردازد و جنبه‌هایی مثل داشتن شیوه‌نامه در باب اصطلاح‌گزینی، کیفیت و کارایی تعاریف و منابع و شواهد مثال، تعداد و گستره مدخل‌ها و آوانگاری و نکات ویرایشی را با ارائه اطلاعات دقیق موردبررسی قرار دهد. در این راستا پرسش‌های محوری عبارت‌اند از:

- منابع و ارجاعات گوهرین تا چه اندازه از دقت و تنوع برخوردار است؟
- مدخل‌ها و تعاریف چه ساختار و کارکردی دارند و چه کاستی‌هایی در آن‌ها مشهود است؟
- شواهد شعری چه نقشی در تبیین مفاهیم دارند و تا چه حد از تنوع برخوردارند؟
- نقاط ضعف و قوت نظام آوانگاری و ویرایش زبانی اثر در چیست؟

۱-۳. روش و دامنه پژوهش

تمرکز اصلی پژوهش بر نقد درونی و تحلیلی اصطلاح‌نامه است. روش تحقیق، توصیفی تحلیلی و انتقادی و مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی و کمی است. بدین منظور، تمامی ده جلد اثر گوهرین بررسی شد و ۱۲۰۵ مدخل استخراج گردید. حاصل مقاله به این صورت است که از یک سو با ارائه آمارهایی درباره منابع، تعاریف و شواهد شعری مرتبط با مدخل‌ها تصویر کمی همراه با تحلیل و نقد به دست داده می‌شود و سپس ساختار صوری اثر از منظر آوانگاری و ویرایش زبانی نیز به‌طور نظام‌مند مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۴. پیشینه پژوهش

مطالعات مستقل درباره شرح اصطلاحات تصوف صادق گوهرین (۱۳۷۶) بسیار اندک است و بیش‌تر جنبه‌ای کاربردی و استنادی داشته‌اند تا تحلیلی و انتقادی. تنها پژوهشی که به معرفی و ارزیابی این کتاب پرداخته، نوشتار مسعود رضوی با عنوان نگاهی به شرح اصطلاحات تصوف (۱۳۹۰) است که به‌صورت اجمالی ضمن گزارش ساختار و کارکرد فرهنگ، داوری‌های کوتاهی درباره نکات قوت و ضعف آن عرضه می‌کند. پس از آن، اغلب استفاده‌ها در مقالات و پایان‌نامه‌ها، مخصوصاً در پژوهش‌های موضوع محور، محدود به استناد بوده‌است، اما هیچ‌گاه خود کتاب موضوع بررسی روشمند و انتقادی قرار نگرفته‌است. از این رو، خلأ یک مطالعه جامع تحلیلی انتقادی مبتنی بر داده‌های دقیق محسوس است و ارزیابی روشمند کمی و کیفی آن در پرتو معیارهای فرهنگ‌نگاری نوین ضرورتی دوچندان می‌یابد.

۲. بحث

بخش اول: نقد و بررسی منابع و ارجاعات ۱- فهرست اصطلاحات و آمار منابع مورداستفاده

جدول راهنمای علائم اختصاری

نام منبع	علائم اختصاری منبع	نام منبع	علائم اختصاری منبع
کشاف اصطلاحات الفنون	کش	اصطلاحات (کاشانی)	اص
تعریفات جرجانی	تج	آندراج	آ
انسان کامل	ان	اللمع طوسی	لم
شرح شطحیات	شط	لغت‌نامه دهخدا	لف
سایر منابع: تذکره‌الاولیا (تذ)، کشف‌المحجوب (مح)، جامع‌الاسرار (جا)، مرآت‌العشاق (مر)، تمهیدات (تمه)، مصباح‌الهدایه (مص)، ترجمه رساله قشیری (ترق)، صد میدان (صد)، شرح تعرف (شر)، مرصادالعباد (مر)، صوفی‌نامه (صو)، عوارف‌المعارف (عو) و ... مدخل‌های بدون منبع (بی)			

جلد یک (آ- الف): آ: آب (بی)، آباء (ان)، آب آب (شرح مثنوی اکبری، شرح مثنوی نیکلسون)، آب حیات (کش، ان، مر، نیکلسون)، آب حیوان (بی)، آب خضر (بی)، آب زندگی (بی) و...

۲- آمار و فهرست منابع

- تعداد کل مدخل‌های اصطلاح‌نامه: ۱۲۰۵؛
- تعداد مدخل‌هایی که از متون نشر نقل دارد: ۱۱۱۳ (حدود ۹۲٪)؛
- مدخل‌های بدون نقل: ۹۲ (حدود ۷٫۶٪)؛
- تعداد کل منابع منشور مورد استفاده: ۱۶۵ اثر است شامل: کشف اصطلاحات الفنون ۴۷۳ مدخل، تعریفات جرجانی ۳۴۶، انسان کامل ۲۲۴، شرح شطحیات ۲۰۸، اصطلاحات کاشانی ۲۰۶، آندراج ۱۸۷، اللمع ۱۷۴، لغتنامه دهخدا ۱۷۱، منتهی الأرب ۱۷۰، کشف اللغات ۱۶۱، تذکره‌الاولیا ۱۵۰، کشف‌المحجوب ۱۴۵، جامع‌الاسرار ۱۳۵، مرآت العشاق ۱۳۴، تمهیدات ۱۳۴، مصباح‌الهدایه ۱۳۰، ترجمه رساله قشیریه ۹۷، صد میدان ۹۶ و ...

۳- ویژگی‌ها و مختصات منابع و نظام ارجاعات

۳-۱. نحوه ارجاع

شیوه ارجاع گوهرین عمدتاً درون‌متنی است، یعنی مشخصات منابع در پرانتز در داخل متن ذکر می‌شود. این شیوه هم‌زمان با مطالعه متن، امکان توجه به استنادات را فراهم می‌کند. همچنین در انتهای بسیاری از مدخل‌ها، پس از ارائه گزیده‌هایی از متون، منابع تکمیلی برای دریافت اطلاعات بیشتر ذکر شده که باعث گسترش دامنه منابع و تقویت بُعد ارجاعی اصطلاح‌نامه می‌شود. اهتمام به ذکر منابع در حدی است که ذیل برخی نقل‌قول‌ها برای عبارتی یک یا دو سطری، چندین منبع ذکر شده است. مثل «ذوالعقل» و «ضناین» یا «توبه» که برای گفته منسوب به ذوالنون: «توبه عوام از گناه است و توبه خواص از غفلت» پنج مأخذ ذکر شده است: شرح تعرف، اللمع، ترجمه رساله قشیریه، عوارف‌المعارف و تذکره‌الاولیاء (گوهرین، ۱۳۷۶، ج ۳: ۲۴۸). این شیوه شاید زائد به نظر برسد، اما می‌توان آن را نشانه‌ای از دقت علمی مؤلف دانست که امکان مقایسه تطبیقی روایت‌ها و منشأهای مختلف یک مفهوم را فراهم می‌کند.

۳-۲. استفاده از منابع متنوع

از امتیازات اصطلاح‌نامه، تنوع چشمگیر منابع در حوزه‌های مختلف علوم است، چنان‌که از حدود ۱۶۵ متن منشور بهره گرفته و علاوه بر متون عرفانی، به فلسفه، فقه، اصول، حدیث، تفسیر، تاریخ، جغرافیا، طب، سبک‌شناسی، طب و ... استناد کرده است. سبک‌شناسی بهار در مدخل «خرابات»، فرهنگ البسه مسلمانان، شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید و سیرت ابن‌خفیف در «خرقه»، خطط مقریزی، کتابی تاریخی جغرافیایی به عربی در «رباط» و قانون ابن‌سینا در «عشق» از نمونه‌های این تنوع است. توجه به شروح و تعلیقات نیز بسیار دیده می‌شود مانند تعلیقات و شروح مختلف بر فصوص‌الحکم در مدخل‌های «خضر»، «سفر» و «صفت و صفات» (گوهرین، ج ۵: ۱۱۶ و ۲۴۸). این تنوع، اصطلاح‌نامه را به اثری جامع تبدیل کرده و درک مفاهیم را در بستر گسترده‌تری ممکن ساخته است.

۳-۳. نبود فهرست منابع و مأخذ

اصطلاح‌نامه گوهرین فاقد هرگونه فهرست منابع و مأخذ نهایی است. این، در اصطلاح‌نامه‌ای که متکی بر متون تاریخی و تأویلی است و باید بستری برای پژوهش‌های بعدی باشد، یک نقص ساختاری به شمار می‌آید. فقدان فهرست منابع، امکان ردیابی و راستی‌آزمایی داده‌ها را از بین می‌برد، زیرا مشخص نیست مؤلف از کدام نسخه و چاپ آثار استفاده کرده است.

۳-۴. عدم ارجاع برخی متون به منبع اصلی

از نکات انتقادی در ارجاع‌دهی گوهرین، استفاده از منابع دست‌دوم به جای اصل متون است. در «خرقه» متنی از اسرارالتوحید را از طریق حواشی دکتر فاضل بر مفتاح‌النجات نقل می‌کند: «مرقعی کبود درپوشند و پندارند که همه کارها راست گشت و...» (اسرارالتوحید به نقل از حواشی دکتر علی فاضل بر مفتاح‌النجات) (گوهرین، ج ۵: ۹۴) زمانی که متن در اسرارالتوحید موجود است (ر.ک اسرارالتوحید، ۱۳۸۱: ۲۷۳) ارجاع به منبع ثانوی در قالب حاشیه، دقیق به نظر نمی‌رسد، مگر آنکه منبع دوم نکته مشخصی به متن افزوده باشد که گوهرین به آن اشاره نکرده است.

در «حروف» نیز به جای نقل از متن اصلی فتوحات مکیه، به اصطلاحات فتوحات مکیه ضمیمه کتاب تعریفات جرجانی ارجاع شده است (گوهرین، ج ۴: ۱۹۱). این نوع استناد، به بخش ضمیمه در انتهای کتابی دیگر، و نه به متن اصلی، شیوه مرسوم نیست چنانچه متن از فتوحات مکیه برگرفته شده، ارجاع دقیق به همان اثر، شرط نخست امانت علمی است. مورد ابهام ساز دیگر، نقل عبارتی در «تکلیف» است که گوهرین آن را به «متن آلمانی فوایح‌الجمال حاشیه» نسبت می‌دهد. (همان، ج ۳: ۱۸۷) شاید منظور این است که مطلب در متن اصلی عربی آمده و در حاشیه ترجمه آلمانی مورد اشاره قرار گرفته یا صرفاً حاشیه‌نویس آلمانی آن را افزوده است؟ و این یعنی در متن اصلی وجود ندارد؛ و اگر وجود ندارد چگونه در حاشیه متن آلمانی آمده؟ مگر آنکه حاشیه‌نویس خود صاحب نظر برجسته‌ای باشد و متن اصلی نیز فاقد آن عبارت باشد که گوهرین اشاره‌ای بدان نکرده است.

۳-۵. ارجاعات ناقص

در مواردی نام اثر به طور کامل ذکر نمی‌شود و قرینه‌ای در متن برای شناسایی وجود ندارد. برای مثال در مدخل «زهد» عبارتی نقل می‌کند بی‌آنکه نویسنده یا عنوان دقیق اثر مشخص باشد. «زاهد آن بود که از آنچه از دنیا یابد شاد نشود. (ترجمه رساله به‌اختصار ص ۱۷۴ تا ۱۸۰)» (گوهرین، ج ۶: ۱۷۸)، معلوم نیست منظور ترجمه رساله قشیری است یا اثری دیگر. در مواردی هم منبع و نشانی دقیق متن به کلی فراموش می‌شود. نمونه معدود آن را می‌توان در مدخل «دعا» دید که گوهرین برای مطالبی که به نقل از قشیری و کاشانی آورده هیچ منبعی ذکر نکرده است. (ر.ک، ج ۵: ۲۲۰).

۳-۶. ابهام در آثار و منابع

از مشکلات بعدی، ابهام در نام آثار مورد استناد است که ناشی از عدم ذکر دقیق و کامل عنوان منابع است. مثلاً در مدخل «فترت» از تاریخ تصوف اسلام نقل می‌کند (گوهرین، ج ۸: ۲۸۱) و مشخص نیست منظور تاریخ تصوف در اسلام قاسم غنی است یا تاریخ تصوف اسلامی عبدالرحمن بدوی. در «حقیقت» و «حکم» نیز متن‌هایی به نقل از «مقدمه دفتر پنجم مثنوی» آمده است (همان، ج ۴: ۲۵۵ و ۳۶۷) که مشخص نیست منظور کدام یک از شروح مثنوی است. همچنین در «سکر و سلوک» به کتاب توضیح اشاره شده است (ج ۶: ۲۸۳) بدون آنکه عنوان دقیق اثر روشن باشد.

در «معرفت» نیز به شرح عین‌القضات بر کلمات باباطاهر ارجاع شده است (ج ۹: ۳۰۲) در حالی که چنین اثری از عین‌القضات شناخته شده نیست. در مدخل «عشق»، متن از نه‌ایة‌الادب نقل شده است (ج ۸: ۱۳۴) در حالی که چنین اثری وجود ندارد و احتمالاً منظور نه‌ایة‌الآرب فی فنون‌الآدب نویری است. در مدخل «اشراق» از کتاب حاشیه نام برده است (ج ۱: ۲۵۴) بدون ذکر نام نویسنده یا شرح بیشتر، مشخص نیست آیا مقصود حاشیه تفتازانی در علم منطق است یا اثری دیگر.

یا در «اتصال»، «اراده» و «انیت» (ج ۱: ۶۴ و ج ۲: ۱۴۵ و ۱۴۳) متنی آمده به نقل از «اصطلاحات ص ۸۸»، اما معلوم نیست منظور نویسنده از این اثر اصطلاحات صوفیه کاشانی است یا فخرالدین عراقی یا شاه نعمت‌الله ولی؟! در داخل متن هم نشانه‌ای نیست تا مشخص شود منظور کدام منبع است.

همین‌طور در «عنایت» به منبع اصطلاحات عرفا، متصوفه و شعرا (ج ۸: ۲۳۵)، در «منامات» و دیگر مدخل‌ها به مصطلحات عرفا (ج ۹: ۳۶۷) و در «محادثة» به مصطلحات ارجاع می‌شود (ج ۹: ۱۶۳) در حالی که معلوم نیست منظور اصطلاح‌نامه سجادی است یا همان «اصطلاحات» که بارها ذکر کرده‌است. این عدم تفکیک موجب ابهام و عدم انسجام در استنادها شده‌است.

۳-۷. یکدست نبودن نشانی ارجاعات

ارجاعات گاهی یکدست و منسجم نیست. مثلاً در ارجاع به شروح مثنوی نوعی ناپیوستگی در شیوه ارجاع مشاهده می‌شود. در جلد نخست نام اثر و شارح به صورت اختصاری در داخل پرانتز ذکر می‌شود. بی‌آنکه به روشنی معلوم باشد که منظور کدام شرح است؛ مثلاً در مدخل «آب حیات» به نقل از (ش.م و نی ج ۸ ص ۳۵۶) متنی ذکر می‌کند (ج ۱: ۷) و مشخص نمی‌سازد که منظور شرح مثنوی شریف فروزانفر است یا شرح مثنوی نیکلسون. در مدخل «آخر زمان» نیز عبارتی مشابه می‌آورد. (ش.م. نی ج ۷ ص ۴۲) (ج ۱: ۱۰). با این حال از جلد دوم به بعد به نوعی بازنگری در این شیوه ارجاع صورت گرفته و نام آثار را کامل ذکر می‌کند. مثل مدخل «امانت» (شرح اکبرآبادی، دفتر ۱: ص ۱۴۳) (ج ۲: ۵۰).

۳-۸. یکدست نبودن نام آثار در ارجاعات

از دیگر مشکلات صوری عدم انسجام و فقدان رویه یکسان در ذکر نام آثار است. برای نمونه در مدخل‌های «بادی»، «علیین»، «عیش»، «ذات»، «خضر» و ... «کشف اللغات» را گاهی «کشف اللغه» و گاهی به اشتباه «کشاف اللغات» ذکر می‌کند. همچنین بارها از اثری یاد می‌کند با نام اصطلاحات حاشیه منازل السائرین (گوهرین، ۱۳۷۶، ج ۴: ۴۶) که در صفحات دیگر با عنوان‌های متفاوتی نظیر اصطلاحات تصوف حاشیه منازل السائرین (همان: ۵۱) معرفی شده‌است. چنان‌که در مدخل «حروف عالیات» عنوان اصطلاحات حاشیه منازل السائرین آمده و بلافاصله در همان صفحه، عنوان به اصطلاحات حاشیه شرح منازل السائرین تغییر کرده‌است. (همان: ۱۹۳).

همچنین در مدخل «تسلیم» متنی به نقل از رساله السایر خطی از نگارنده می‌آورد (گوهرین، ج ۳: ۸۹) در جای دیگر آن را رساله السایر می‌نامد و در جای دیگر رساله الی السایر (ج ۷: ۱۸۳) همچنین ارجاعات به مقصد اقصای نسفی در ذیل «ازل آزال» با عنوان کامل مقصد اقصای نسفی (ج ۱: ۱۷۴)، در ذیل «عروج» به صورت مقصد اقصا (ج ۸: ۱۰۰) و در مواردی مثل «طریقت» و «امهات» با عنوان مقصد و اقصای نسفی انجام گرفته‌است.

۳-۹. منابع ناشناس و مبهم خطی بدون نشانی دقیق

استفاده از منابع خطی ناشناخته از یک منظر نشان‌دهنده دسترسی مؤلف به نسخ کمیاب است، اما از سویی ضعف در شفافیت و دقت منابع را به همراه دارد. چنان‌که در «تسلیم» عبارتی از رساله السایر خطی از نگارنده نقل شده (گوهرین، ج ۳: ۸۹) اما لفظ «نگارنده» در این تعبیر مبهم است. با توجه به اینکه چنین اثری به شکل مستقل چاپ نشده و در فهرست آثار خود مؤلف نیز وجود ندارد، استناد به آن دچار اشکال است. نمونه مشابهی نیز در جلد ششم با عنوان السایر الحایر خطی از نگارنده (ج ۶: ۳۰۰) دیده می‌شود. رساله الی الهائم خطی از نگارنده یا آداب السلوک خطی از نگارنده در «ذکر» نیز از همین سنخ‌اند. (ج ۵: ۳۵۱-۳۱۶).

در حالی که قشیری، عبدالقادر گیلانی و نجم‌الدین کبری هر سه کتابی با عنوان آداب السلوک دارند. الاصول العشره نجم‌الدین کبری خطی از نگارنده در «توبه» نیز همین‌گونه است (ج ۳: ۲۴۳). استفاده از این نسخ باید با توضیح کافی همراه می‌بود تا مشخص شود منظور کدام نسخه و سند است مخصوصاً که اصطلاح‌نامه فاقد فهرست منابع است.

حاشیه اشعه‌اللمعات نیز همین‌طور است. اثری به قلم جامی اما مجزا و مستقل از کتاب اشعه‌اللمعات که نسخه خطی آن موجود است و هنوز هم عمدتاً در قالب نسخه خطی در دسترس است.

ابهام برخی منابع هم در این است که به‌عنوان اثر مستقل وجود ندارند. مثلاً مقالات کاملین که گوهرین چندین بار استفاده کرده، در حالی که اثری مستقل به این نام وجود ندارد. باین حال اثری با عنوان شمه‌ای از مقالات عرفای کاملین در اصطلاحات و غیرها در کتاب‌خانه آیت‌الله بروجرودی ثبت شده است که در دسته منابع سنگی است و اطلاعات بیشتری درباره نویسنده و تاریخ دقیق نگارش آن در دسترس نیست. مشخص نیست که گوهرین دقیقاً به این اثر اشاره دارد یا نه. به‌هرحال چنین مواردی را می‌توان از کاستی‌های نظام ارجاعات گوهرین دانست.

بخش دوم: نقد و بررسی مدخل‌گیری

۱- فهرست اصطلاحات در ابتدای هر مجلد

از امتیازات کاربردی اصطلاح‌نامه، تنظیم فهرست اصطلاحات با شماره صفحه در آغاز هر مجلد است. این ساختار، دسترسی سریع به مدخل‌ها را ممکن می‌سازد و مانع پراکندگی ذهنی در مواجهه با حجم گسترده مطالب می‌شود. برخلاف آثار مشابهی مانند اصطلاح‌نامه سجادی و فرهنگ‌نامه استعلامی که فاقد چنین فهرستی هستند و مخاطب ناگزیر از تورق کتاب است. امتیاز دیگر، ذکر عنوان مدخل در بالای صفحات است؛ روشی رایج در فرهنگ‌ها که در جست‌وجوی چشمی و یافتن تقریبی جایگاه مدخل‌ها کارآمد است. بنابراین گوهرین به جنبه‌های کاربردی و سهولت دسترسی مخاطب توجه داشته؛ امری که خود از شاخصه‌های مهم ارزیابی کیفی هر اصطلاح‌نامه به شمار می‌رود. از نظر هارتمن (R. R. K. Hartmann) توفیق فرهنگ مستلزم متناسب بودن فرهنگ با نیازهای کاربر است. (ابهری، ۱۳۹۵: ۱۸۸).

۲- تکرار مدخل‌ها

از نارسایی‌های صوری اصطلاح‌نامه، مسئله تکرار مدخل‌ها است. این تکرارها گاه ناشی از اختلاف در رسم الخط یا تغییر زبان (عربی/فارسی) و گاه به سبب بی‌توجهی به نسبت معنایی اصطلاحات پدید آمده‌اند. برای نمونه، مدخل «سائر» در جلد ششم دویار درج شده است. نخست پس از «زیتونه» و بار دوم پس از «سالک» که دومی تعریف ندارد و صرفاً به مدخل نخست ارجاع شده است (گوهرین، ج ۶: ۱۹۳ و ۲۰۸). امری که نشان از ضعف در بازبینی نهایی اثر است. این رویه در مورد اختلاف رسم الخط نیز تکرار می‌شود، چنان‌که «جبرئیل» و «جبریل» هر دو صرفاً با ارجاع یکی به دیگری، به‌عنوان مدخل مستقل آمده‌اند. (همان، ج ۴: ۲۶ و ۳۶).

در مواردی یک مفهوم واحد در قالب دو مدخل مستقل عرضه شده است. مثلاً «رسالت» یک‌بار به‌صورت مستقل و بار دیگر در قالب «رسول و رسالت» آمده است و بدون هیچ توضیحی به همان ارجاع شده است (ج ۶: ۴۳ و ۴۵). «فتح» نیز در «فتوح (فتح)» تکرار شده و بدون هیچ توضیحی به آن ارجاع یافته است (ج ۸: ۲۸۰ و ۲۸۷)، در حالی که می‌توانست «فتوح» را در ذیل «فتح» که جمع آن است توضیح بدهد.

برخی تکرارها در سطح زبان و برگردان رخ می‌دهند یعنی اصطلاح یک‌بار به عربی و بار دیگر به فارسی مدخل‌سازی شده است؛ مثل، عبارت «أنا انت و أنت أنا» و «أنا بلا أنا و نحن بلا نحن» در جلد نهم به ترتیب با معادل فارسی «من تویم و تو منی» و «من

بی‌من و مای بی‌ما» دوباره تکرار شده‌اند، آن‌هم با تعریفی کاملاً مشابه: «غرض، تخلیه و خالی شدن از افعال خود در افعال حق است...» (ر.ک گوهرین، ج ۲: ۷۱ و ج ۹: ۳۷۰) در یک اثر علمی مرجع، انتظار می‌رود هر مدخل تعریف یکتا، دقیق و مشخص داشته باشد، مگر آنکه تفاوت آشکاری در معنا یا کاربرد آن‌ها ذکر شده باشد.

۳- ناهماهنگی در ترتیب الفبایی برخی مدخل‌ها

رعایت نظم الفبایی از بدیهیات فرهنگ‌نگاری است که در اصطلاح‌نامه گوهرین با ناهماهنگی‌هایی مواجه است. برای نمونه، «آلاء الله» در جلد دوم پس از «اکمل» آمده است (گوهرین، ج ۲: ۱۴)، در حالی که آغاز آن با «آ» ایجاب می‌کرد پیش‌تر قرار گیرد. همین‌طور «اقسام علوم» در جلد هشتم به جای آنکه ذیل «علم» آورده شود، به صورت مستقل ثبت شده است. این ناهماهنگی در «اقسام کتاب» (ج ۹: ۱۸) نیز تکرار شده که به جای ثبت ذیل «کتاب»، مدخل مستقلی یافته است. امری که از نظر الفبایی و مفهومی خطا به نظر می‌رسد. زیرا گوهرین مواردی مشابه مانند «عبد» (۹۸ ترکیب) و «اقسام عالم» را به صورت مدخل فرعی در ذیل «عبدالله» و «عالم» آورده است (ر.ک. همان، ج ۸: ۲۸-۶۰).

۴- مدخل‌سازی غیرضروری

از دیگر ضعف‌های اصطلاح‌نامه، مدخل‌سازی‌های زائد و غیرضروری است که ضرورتی برای استقلال آن‌ها وجود نداشت و می‌توانست ذیل مدخل مادر (main entry) سامان یابد. برای نمونه، حدود ۳۵ ترکیب با «اهل» (از اهل آخرت تا اهل وحدت) به صورت مدخل مستقل ثبت شده‌اند، در حالی که اغلب، تعاریف کلی یا تکراری دارند یا تنها ارجاعی به اصطلاحات دیگرند (گوهرین، ج ۲: ۹۶-۱۹۰). مثلاً «اهل خانقاه» صرفاً به «خانقاه» ارجاع می‌شود. محمد استعلامی نیز این شیوه را نقد کرده و می‌گوید: «این‌گونه ترکیب‌ها [عبد و اهل] پیش از شهرت این عربی اصطلاح صوفیانه نبوده و پس از آن هم اصطلاح رایج در ادب صوفیانه نشده است و مدخل‌های یک فرهنگ‌نامه عرفان و تصوف نمی‌تواند باشد» (استعلامی، ج ۲: ۱۳۰۲) چنان‌که «کلمه حضرت، کلمه قولی، کلمه وجودی و کلمات الهیه» (ج ۹: ۸۲) به جای عنوان مستقل می‌توانستند ذیل «کلمه» به صورت زیرمدخل (sub entry) یا با ارجاع (→) به مدخل اصلی گردآوری شوند.

برای «متشبه» نیز بیش از ۱۴ مدخل ترکیبی ساخته است؛ مانند «متشبه محق به خادم» و «متشبه مبطل به خادم» و... که همگی ماهیتی وابسته به مدخل اصلی دارند و از نظر مفهومی به دشواری می‌توان آن‌ها را «اصطلاحات عرفانی مستقل» دانست. چنان‌که در تعریف «متشبه مبطل به انبیاء» می‌گوید: «آنکه با فک و بهتان دعوی نبوت کند و به کذب و افتراء وحی را به خود نسبت دهد و او را متنبی خوانند چنان‌که مسیلمه کذاب در زمان دعوت رسول (ع)» (گوهرین، ج ۹: ۱۳۹)

نمونه دیگر «مرتب انسان کامل» است که تعریف آن «عبارت از جمیع مراتب الهی از نفوس و عقول جزئی و کلی و مراتب صفت تا آخرین تنزلات وجود و...» (همان: ۲۲۷) دقیقاً در ذیل «انسان کامل» تکرار شده (ر.ک همان، ج ۲: ۱۲۳). همین‌طور مدخل «مرتب ربوبیت» دقیقاً محتوایی دارد که می‌توانست در ذیل «ربوبیت» بیان شود (ر.ک ج ۹: ۲۲۷ و ج ۶: ۷)

همچنین تعریف «مبنی التصوف» «در لغت به معنی ساختمان تصوف است و در اصطلاح آن خصال سه‌گانه‌ای است... تمسک و به فقر است و افتقار و تحقق بذل است و ایثار و ترک تعرض است و...» (ج ۹: ۱۳۸) را می‌توانست به عنوان اصول و مبانی تصوف در مدخل «تصوف» نیز توضیح دهد. یک نظام قاعده‌مند برای تشخیص اصطلاحات اصلی و ترکیبات وابسته می‌توانست حجم کتاب را کاهش داده و مانع مدخل‌سازی غیرضروری و پراکنده‌سازی مفاهیم بشود.

۵- مدخل‌های خاص

گوهرین برخی واژگان زبانی نظیر حروف و ضمائر را نیز به‌عنوان مدخل مستقل آورده‌است، مانند «آن»، «آنا»، «الف»، «لا»، «واو» و «هو». چنین واژگانی در متون عرفانی گاه حامل بار تأویلی و رمزی‌اند. باین‌حال، معیار انتخاب آن‌ها روشن و یکدست نیست، زیرا حروفی با همان کارکرد رمزی چون «نون»، «کاف» و «هـ» حذف شده‌اند. درحالی‌که در اصطلاح‌نامه سجادی، این حروف به‌عنوان مدخل مستقل بررسی شده‌اند (سجادی، ۱۳۸۳: ۷۵۷، ۷۹۵). این‌گزینه نامتوازن نشانگر فقدان چارچوب نظری منسجم در تعیین شمول یا عدم شمول چنین مدخل‌هایی است.

۶- ارجاع به مدخل‌های ناموجود

از دیگر اشکالات محتوایی ارجاع به مدخل‌هایی است که اساساً وجود ندارند یا به‌صورت مستقل تنظیم نشده‌اند. مثلاً تعریف مدخل «عزلت» را به «انسان کامل و کامل آزاد» ارجاع می‌دهد. (گوهرین، ج ۸: ۱۱۳) درحالی‌که عنوان «کامل آزاد» در مدخل‌های اصطلاح‌نامه وجود ندارد و تنها مدخل مرتبط، «انسان کامل» است (ج ۲: ۱۲۲-۱۴۰) که در آن نیز هیچ‌گونه اشاره یا توضیحی در خصوص «کامل آزاد» دیده نمی‌شود.

بخش سوم: نقد و بررسی تعاریف اصطلاحات

۱- نحوه کار و روند تعریف

روش تعریف مدخل‌ها از مهم‌ترین وجوه اصطلاح‌نامه‌هاست. از نظر باتن‌برگ (Buttenburg) و مک‌میلان (McMillan) یکی از مؤلفه‌های ارزیابی فرهنگ‌ها کیفیت و کارایی اطلاعات و میزان کارآمدی تعاریف است. (جعفری، ۱۳۹۲: ۸۱-۸۲) گوهرین اصطلاحات را در پنج مرحله تبیین می‌کند. هرچند این نظم در تمامی موارد رعایت نشده:

۱. ذکر تعریف لغوی از فرهنگ‌های کهن؛

۲. نقل مستقیم و مفصل تعاریف از متون صوفیه بدون توضیح و تحلیل؛

۳. اقوال مشایخ: ارائه دیدگاه‌های بزرگان صوفیه و حکایات مربوطه، غالباً از تذکرة‌الاولیا و اسرارالتوحید.

۴. حاصل کلام: گوهرین جهت جلوگیری از پراکندگی معنا که حاصل نقل قول‌های فراوان است، بخشی با عنوان «حاصل کلام» گنجانده تا خلاصه منسجم و یکدستی از مطالب ارائه دهد. این تدبیر ضمن حفظ ارزش ارجاعات، بر کارایی فرهنگ افزوده‌است، مثل جمع‌بندی نهایی مطالب مدخل «شکر» در یک صفحه، پس از یازده صفحه نقل از منابع مختلف. (گوهرین، ج ۷: ۲۰-۳۵)؛

۵. «اما در مثنوی»: تبیین اصطلاح در پرتو اندیشه مولانا با استناد به ابیات مثنوی، و گاه فیه‌ما‌فیه، مجالس سبعة، مناقب‌العارفین و شروح مثنوی است. این بخش منحصر به فرد عرفان نظری را با زبان شاعرانه مولانا پیوند می‌زند و در قیاس با اصطلاح‌نامه‌های دیگر (مانند اثر سجادی) ابتکاری تازه به‌شمار می‌آید، هرچند گاه نقل‌های طولانی ابیات، بر اختصار علمی آن تأثیر گذاشته‌است.

۲- آمار مدخل‌ها از منظر حجم و داشتن تعریف

یکی از معیارهای ارزیابی فرهنگ‌ها، حجم و میزان اطلاعاتی است که فرهنگ ارائه می‌کند. (جعفری، ۱۳۹۲: ۸۱) از مجموع ۱۲۰۵ مدخل اصطلاح‌نامه، ۱۱۳۲ مدخل دارای تعریف‌اند و در مقابل، ۷۳ مدخل (حدود ۶٪) هیچ‌گونه تعریف مستقلی ندارند و صرفاً

به مدخل‌های دیگر ارجاع داده شده‌اند و عملاً به‌عنوان مدخل‌های فرعی یا وابسته عمل می‌کنند؛ مانند آب حیوان، آب خضر، ابوالوقت، احوال، استسلام، اسرار، اسفار، اصحاب صفة، اضداد و...^۱

همچنین از مجموع ۱۲۰۵ مدخل، حدود ۳۵۷ مدخل (۳۰٪) دارای تعاریفی کوتاه‌اند که معمولاً از یک بند فراتر نمی‌روند و گاه در یک یا دو سطر خلاصه شده‌اند؛ مانند آب زندگی، آن، آن-دائم، ابدالابد، اجابت، اجتناب و...^۲

هرچند اصطلاح‌نامه گوهرین اثری مفصل به نظر می‌رسد، اما تمام اصطلاحات دارای تحلیل و تعریف گسترده نیستند. برخی مدخل‌ها گاه با اختصار بیش از حد، فهم معنا را برای مخاطب دشوار می‌کنند؛ مانند «ام الهیولی» که صرفاً با اشاره به «لوح» معرفی شده (گوهرین، ج ۲: ۳۸) و نسبت میان دو واژه توضیح داده نشده است و مخاطب عملاً به فهم مناسبی از مفهوم نمی‌رسد.

در مقابل حدود ۲۵ مدخل دارای تعاریف و توضیحاتی مفصل و گسترده‌اند که در مواردی به ۳۰ صفحه یا بیشتر می‌رسد. مثل اولیاء الله، ایمان، تجلی، توحید، تصوف، توبه، خرقة، ذکر، زهد، سفر، سماع، صحبت، صوفی، عبدالله، عشق، عقل، علم، اقسام علوم، معرفت، نفس، نماز، نور، نوم، وجد، ولی یقین. در این میان، «سماع» با حدود ۴۰ صفحه (همان، ج ۶: ۳۱۳-۳۵۱) مفصل‌ترین مدخل است. به نظر اصطلاحاتی که در متون عرفانی، به‌ویژه در آثار مولانا، بسامد بالا یا بار معنایی برجسته‌تری دارند با تفصیل بیشتری تبیین شده‌اند. درحالی‌که «هنر تعریف نویسی به توانایی فرهنگ نویس در بیان موجز معنی نیز وابسته است» (لانگو، ۱۳۹۹:

(۲۵)

در نهایت حدود ۸۲۳ مدخل (۶۸٪) یعنی بخش عمده اثر، دارای تعاریف نسبتاً مبسوط، در حد ۱ تا ۱۰ صفحه‌اند. این حجم، معمولاً حاصل نقل قول‌های متعددی از متون کهن است.

۳- نقل محور بودن تعاریف

از مهم‌ترین ویژگی‌های اصطلاح‌نامه، نقل محور بودن تعاریف است. بررسی آماری نشان می‌دهد از مجموع ۱۲۰۵ مدخل، تعاریف ۱۱۱۲ مدخل (معادل ۹۲٫۳۵٪ مدخل‌ها) بدون افزودن تحلیلی، عیناً از متون منشور صوفیه نقل شده است. درحالی‌که در اصطلاح‌نامه سجادی حدود ۳۰٪ مدخل‌ها بر نقل مستقیم مبتنی است. اصطلاح‌نامه در بسیاری از موارد، مانند «اکمل»، «الست»، «آلاء الله»، «الباد» و «القاء» (گوهرین، ج ۲: ۱۰-۲۴)، یا «منصّه»، «منتھی المعرفه»، «منجاً» و «منهج الأول» (ج ۹: ۳۷۰-۳۷۲)؛ تنها به بازنشر عباراتی از متون منشور بسنده کرده است، بدون آنکه به ساده‌سازی زبانی یا روشن‌سازی مفهومی بپردازد، مثل منقطع الوجدانی: «عبارت است از حضرت جمعی که در آن از غیر عین و اثری نیست، پس آن محل انقطاع اغیار است و عین الجمع احدیت، آن را منقطع‌الاشاره نیز نامند که حضرت وجود است و حضرت جمع (اصطلاحات ص ۱۳)» (ج ۹: ۳۷۰) در نتیجه کتاب در مواردی بیش از آنکه فرهنگی تحلیلی باشد، به دفتری از نقل قول‌ها تبدیل می‌شود و از وظیفه اصلی یعنی تسهیل معنا فاصله گرفته و جنبه توصیفی و نقلی بر جنبه تفسیری و تحلیلی غلبه می‌یابد.

۴- تعاریفات تکراری و مدخل‌سازی‌های غیر ضروری

از دیگر موارد، وجود مدخل‌هایی است که از حیث محتوایی، تکرار تعاریف سایر مدخل‌ها بوده و در واقع مصداقی از مدخل‌سازی غیر ضروری‌اند. نمونه آن «متصوفه» است: «اهل سلوک بر دو قسم‌اند. طالبان مقصد اعلی و مریدان وجه الله... طالبان حق دو طایفه‌اند: متصوفه و ملامتیه. متصوفه آن جماعت‌اند که از بعضی صفات نفوس خلاص یافته‌اند و...» (گوهرین، ج ۹: ۱۴۴) که

۱. ادامه فهرست در فایل پیوست ذکر شده است.

۲. ادامه فهرست در فایل پیوست ذکر شده است.

تعریف دقیقاً همان است که در مدخل «صوفی» و «تصوف» آمده است (ر.ک: ج ۹: ۱۴۴ و ج ۷: ۲۱۴). و بدون ارائه تفاوت معنایی یا شرحی جدید، ضرورتی نداشته و تنها باعث تکرار محتوا شده است. نمونه دیگر مدخل‌های «زیتون» و «زیتونه» است. اولی با تعریفی عربی آمده: «هی النفس المستعده للاشتعال به نور القدس لقوه الفکریه» (ج ۶: ۱۹۳) و دومی ترجمه لفظ به لفظ همان است: «نفسی است که مستعد اشتعال به نور قدس باشد نه نیرو و قوت فکر» (همان: ۱۹۳). در صورت نبود تعریفی متمایز، ارجاع ساده به مدخل اصلی کافی به نظر می‌رسد.

۵- نداشتن تعریف عرفانی و اصطلاح دانستن مدخل‌ها

از دیگر کاستی‌ها، ورود مدخل‌هایی است که فاقد هویت «اصطلاح» عرفانی‌اند و بیشتر بهانه‌ای برای گردآوری اقوال و دیدگاه‌های صوفیه درباره موضوعاتی عمومی یا اخلاقی محسوب می‌شوند، بی‌آنکه خود واژه در نظام مفهومی عرفان و تصوف معنای تازه یا اصطلاح‌گون یافته باشد. برای نمونه، تعریف «امر به معروف و نهی از منکر» چیزی جز بیان حکم شرعی و نقل اقوال بزرگان نیست «از فرائض شریعت است بر هر مسلمانی به قدر وسع و استطاعت واجب... و گفته صوفیان آن را فرائض اولیه سالک دانسته‌اند و از اصولی که سالک باید بدان عمل کنند و...» (همان، ج ۲: ۶۱) مدخلی که در اصطلاح‌نامه سجادی نیز درج نشده است. زیرا این واژگان در گذر زمان از فقه به عرفان دچار تحول معنایی ویژه‌ای نشده‌اند.

نمونه‌های مشابهی در مدخل‌های «ریا»، «عامه»، «عفو»، «گناه»، «معدوم»، «ملک»، «مهج» و «مهیمن» نیز دیده می‌شود. در همه این موارد، واژه‌ها در همان معنای رایج لغوی یا اخلاقی شرح داده شده‌اند و تنها اقوال صوفیان درباره آن‌ها گردآمده است، بی‌آنکه بار اصطلاحی ویژه‌ای به آن‌ها افزوده شود؛ مانند «عفو در لغت به معنی آمرزیدن... و در اصطلاح شرع مازاد بر نصاب است از مال... و در اصطلاح صوفیان خلق ششم عفو است و آن از بدی درگذشتن است... و عفو آن است که از بدی درگذری...» (ج ۸: ۱۴۹)

مواردی نیز یا صرفاً تعاریف لغوی‌اند مانند «ملک: در لغت به معنی پادشاه است. (آندراج) در اصطلاح آنکه بر او اعتراض نتوان کرد. (جلایی ۵۰۱)» (ج ۹: ۳۵۸) یا شامل بیان‌هایی فلسفی و کلامی که ربط مستقیم به اصطلاحات صوفیانه ندارند مثل تعریف «معدوم» (ر.ک همان: ۲۸۸) و «شر» «در لغت به معنی نقیض خیر و شیطان و ابلیس است. (منتهی الأرب) و در اصطلاح عدم مطلق را گویند. (مرآت) سهروردی: شقاوت و شر از لوازم حرکات عالم ظلمات‌اند و حرکت و ظلمت هم لازمه فقر انوار قاهره است و شر به وسایط لازم آید... (حکمت‌الاشراق ۳۶۹) و...» (ج ۶: ۴۰۲) بنابراین، مدخل‌گیری مستقل آن‌ها ضرورتی ندارد. انتظار می‌رود اصطلاح‌نامه شامل مدخل‌هایی باشد که در متون عرفانی دچار تحول معنایی شده یا بار مفهومی متمایزی یافته باشند، در حالی که به نظر گوهرین گاه صرف حضور یک واژه در متون صوفیه را کافی دانسته و به‌عنوان مدخل مستقل عرضه کرده است.

۶- ناهمخوانی برخی مدخل‌ها با محتوای تعاریف

در مواردی نیز عنوان و تعریف فاقد نسبت مفهومی روشن‌اند و اصطلاح‌نامه نیز هیچ توضیحی برای رفع این گسست ارائه نمی‌کند. مثل مدخل «جواب» «در لغت به معنی پاسخ دادن. (منتهی الأرب) در اصطلاح صوفیان خبر دادن از مضمون سؤال است. (کشف‌المحجوب) فنای اختیاری را گویند از صفات بشری و صفات و نعوت ظاهری (مرآت‌العشاق)» (ج ۴: ۸۶) «فنای اختیاری از صفات بشری» نسبتی است که نه با معنای لغوی واژه سازگار است و نه تحلیل استعاری یا رمزی برای آن عرضه شده است. مدخلی که در اصطلاح‌نامه سجادی هم ذکر نشده است.

همچنین پس از تعریف لغوی «زمرد» به‌عنوان سنگ سبز قیمتی، در اصطلاح صوفیه آن را «نفس کلی» و حتی «نور محمدی» دانسته است، بی‌آنکه پیوند میان رنگ زمرد و مفاهیم پیچیده‌ای چون «عقل کل» یا «نفس کلی» توضیح داده شود. (ر.ک گوهرین،

ج ۶: ۱۷۱). در نمونه‌ای دیگر، «لیلة الجمعة» به معنای «عالم جبروت» یا «مرتبه ذات» تفسیر شده است، (ج ۹: ۱۲۳) بی آنکه روشن کند این انتساب مبتنی بر چه رمز یا تأویلی است. بنابراین در مواردی نسبت معنایی میان عنوان و محتوای تعاریف تبیین نشده است. در نتیجه، مدخل‌ها نه به عنوان اصطلاح عرفانی مستقل تثبیت می‌شوند و نه برای مخاطب معاصر قابلیت فهم دقیق پیدا می‌کنند.

۷- تعاریف متناقض

از دیگر موارد قابل نقد، وجود تعاریفی است که با سایر منابع معتبر در تعارض‌اند. برای نمونه، در مدخل «حفظ عهد ربوبیت و عبودیت» آمده است: «این است که کمالی را به پروردگار و نقصی را به بنده او منسوب ندارند» (گوهرین، ج ۳: ۲۳۵). در مقابل، سجادی همان مدخل را چنین تعریف می‌کند: «آن بود که هیچ کمالی را به جز به خداوند به کس دیگری نسبت ندهی و هیچ نقصانی را به غیر بندگان نسبت نکنی» (سجادی، ۱۳۸۳: ۳۲۲). هرچند دو عبارت در ظاهر مشابه‌اند، اما تفاوت بنیادین میان «منسوب نداشتن کمال به خدا» (در گوهرین) و «نسبت دادن کمال فقط به خدا» (در سجادی) معنایی کاملاً متقابل ایجاد می‌کند.

۸- زبان دشوار و دیریاب برخی تعاریفات

از اهداف اصطلاح‌نامه‌ها، تسهیل ارتباط میان متن‌های تخصصی و مخاطب است. «زیرا فرهنگ‌نویسی کاری عملی است برای تدوین متونی که مخاطب بتواند درک بکند» (لانگو، ۱۳۹۹: ۲) در حوزه عرفان که دارای لایه‌های پیچیده معنایی است، ضرورت ساده‌سازی و توضیح روشن مضاعف می‌شود. باین حال بخشی از تعاریف گوهرین بیشتر بازنشر عبارات دیریاب متون کهن است، بدون هیچ‌گونه توضیح تکمیلی. مثلاً، تعریف «رتق» یا «کسالت» به‌طور کامل از متون کهن نقل شده و سرشار از اصطلاحات فلسفی و ساختار نحوی کهن است؛ که فهم آن برای خواننده ناآشنا با فلسفه یا متون صوفیانه به‌سختی امکان‌پذیر است. «رتق در اصطلاح متصوفه اجمال ماده وحدانیت است که آن را عنصر اعظم مطلق گفته‌اند... که قبل از آفرینش آسمان‌ها و زمین‌ها مرتوق بوده است و پس از تعیین شأن به خلق مفتوق شده است و نیز اطلاق کنند بر نسبت حضرت وحدانیت به امتیاز عدم ظهور وحدانیت، و بر هر بطون و غیبی مانند حقایق مکنونه در ذات احدیت پیش از تفصیل حقایق در حضرت واحدیت...» (ج ۶: ۱۳) یا «کسالت: نفس همچنان که در وصول به مشتهیات و مرادات طیباش و مستعجل بود، در مبادرت بر طاعات و میراث کسلان و مسوف باشد و این علت از نفس برنخیزد الا بریاضات بلیغه و مجاهدات عنیفه که برودت و بیوست جبلی را که مناط تابی و استعصای اوست از وی انتزاع کند...» (ج ۹: ۴۸) امری که در مدخل‌های «شواهد اسماء»، «شواهد الحق»، «شیتون ذاتیه»، «فهنانیت»، «مضاهات» و «وتر» نیز دیده می‌شود و سبب شده اصطلاح‌نامه که ابزاری برای تسهیل معنا است به محل نقل ارجاعات دشوار تبدیل شود.

۹- تعاریفات مبهم و ضعف در تبیین مفاهیم

وضوح و دقت در تعریف مفاهیم نیز از معیارهای اساسی هر اصطلاح‌نامه است. در کار گوهرین، ابهام یا به دلیل زبان پیچیده است، یا به سبب ارتباط نامعلوم میان مدخل و معنای اصطلاحی، مانند «رعونت»: «در لغت به معنی نادانی و کم‌عقلی و خویشتن آرای شدن و سست شدن و آراستگی و سرکشی آمده است. (کشف اللغات) و در اصطلاح وقوف با طبع و خوی و سرشت است و وقوف با حظوظ نفس است و اقتضای طبع و گفته‌اند نقصان فکر است و حمق و نادانی بطلان آن است.» (گوهرین، ج ۶: ۷۴) ارتباط مفاهیم متناقض لغوی چون «نادانی، کم‌عقلی، خویشتن آرای، آراستگی و سرکشی» با عبارات کلی چون «وقوف با طبع» یا «وقوف با حظوظ نفس»، بدون تشریح برای خواننده قابل درک نیست.

همچنین مشخص نیست «سمسه» در معانی لغوی «دویدن روباه، مورچه سرخ، مرد سبک» با چه قرینه و ارتباطی به معنای عرفانی عبارت «مَعْرِفَةُ تَدِقُّ عَنِ الْعِبَارَةِ وَ الْبَيَانِ» متصل شده است؟! «در لغت به معنی دویدن روباه و به معنی مورچه سرخ و مرد

سبک آمده است (لغتنامه) در اصطلاح معرفة تدق عن العبارة و البیان (تعريفات ۱۰۷) «گوهرین، ج ۶: ۳۵۱) مورد دیگر تعریف مختصر «مجمع اضداد» است که بدون هرگونه شرح یا توضیح، به یک عبارت کلی محدود شده اند. «هویه مطلقه را گویند» (ج ۹: ۱۶۲) تعریف «مخدع» نیز در معنای لغوی «خانه کوچک در خانه بزرگ» و تعبیر اصطلاحی «موضع ستر قطب از افراد واصلین» معنای روشنی نداده و کمکی به فهم دقیق نمی کند (ج ۹: ۲۰۲). تعاریف «مفتاح اول»، «مفتاح سرالقدر»، «مفرج الاحزان» و «وصل فصل» (ج ۱۰: ۲۰۱) نیز با زبان پیچیده فلسفی بیان شده اند، بدون آنکه نسبتشان با تجربه یا مقام عرفانی توضیح داده شود. مثل «مفتاح اول: عبارت از اندراج اشیاء است به آن طور که هستند در غیب الغیوب که آن احدیت ذات باشد» و در مفرج الاحزان «عبارت است از ایمان به قدر» (ج ۹: ۳۲۱) در چنین مواردی اصطلاح نامه ای که باید گره گشا باشد، به کتابی تفسیری، گنگ و فلسفی تبدیل شده و از رسالت اصلی خود یعنی تبیین روشن معنا برای مخاطب فاصله گرفته است.

۱۰- نبود مرزی میان اصطلاح و غیر اصطلاح

از دیگر موارد، فقدان تمایز روشن میان «اصطلاحات رایج و بنیادین عرفان» و «ترکیبات کم کاربرد یا تفسیری» است. مثلاً «معالم اعلام الصفات: آن اعضای بدن است مانند چشم و گوش و دست، چون آن‌ها مجالی و آینه‌هایی هستند که معانی صفات و اصول آن‌ها به وسیله آن‌ها ظاهر می‌شود» (همان: ۲۸۲). مدخلی که سجادی هم آن را ذکر نکرده است و در متون صوفیه بسامد لازم را ندارد تا به عنوان اصطلاح تلقی شود. از نظر زبان‌شناختی نیز ساختار آن بیشتر به تعابیر تفسیری یا تأویلی شباهت دارد تا یک «اصطلاح». اصطلاح باید واجد ویژگی‌هایی چون بسامد بالا، مفهوم ثابت، کاربرد تخصصی و استقلال معنایی خاص باشد. با این تعریف، میان اصطلاحی چون «بقا» با مدخلی چون «معالم اعلام الصفات» مرزبندی مشخصی باید صورت بگیرد.

بخش چهارم: نقد و بررسی شواهد شعر

۱- فهرست مدخل‌های دارای شاهد مثال شعر، همراه با تعداد ابیات:

جلد یک. آ: آب (مثنوی ۷) - آباء (مثنوی ۱۱) - آب آب (مثنوی ۸) - آب حیات (الهی نامه ۶، مثنوی ۲۷) - آب زندگی (مثنوی ۴) و...

۲- آمار شواهد شعری

از ۱۲۰۵ مدخل، تنها ۴۲۲ مدخل (۳۵٪) دارای شاهد شعری‌اند و در مقابل ۷۸۳ مدخل (۶۵٪) فاقد شاهد مثال شعر هستند. سهم شاعران در این شواهد چنین است:

مولانا: ۳۸۹ مدخل (۹۲٪ از کل شواهد شعری) که عمدتاً از مثنوی است.

عطار: ۴۹ مدخل (۶٪/۱۱ منطق الطیر ۲۱، اسرارنامه ۱۷، الهی نامه ۸ و دیوان ۱).

عین‌القضات همدانی: ۲۰ مدخل (۷٪/۴؛ تمهیدات ۱۶ و نامه‌ها ۴).

سنایی: ۱۷ مدخل (حدیقه ۱۵ و سیرالعباد ۲).

دیگر منابع: مرصادالعباد (۱۰ مدخل)، مناقب‌العارفین (۸ مدخل، غالباً از مولانا)، شرح گلشن راز (۵ مدخل)، مقالات انصاری (۵ مدخل)، اسرارالتوحید (۲ مدخل) و چند شاعر گمنام (بوذر بوزجانی و شیخ محمد عربی ۲ مدخل). همچنین ابوسعید ابوالخیر، باباطاهر، میرسید حسینی، جنید بغدادی، سهروردی، شاه نعمت‌الله و نکات‌العاشقین (هرکدام در ۱ مدخل). گفتنی است در ۶۴ مدخل (۲٪/۱۵)، نه نام سراینده اشعار مشخص است و نه نام منبع ذکر شده که با عنوان بی‌نام ثبت شده‌اند. این آمار نشان می‌دهد

که شاهد مثال‌ها از نظر کمی (بیش از نیمی از مدخل‌ها) فاقد نمونه شعری‌اند و از نظر کیفی بیش از حد به یک شاعر، یعنی مولانا وابسته است.^۱

۳- مختصات شواهد شعری

۳-۱. تک‌ساحتی بودن و عدم تنوع شواهد شعری

شواهد شعری اصطلاح‌نامه گوهرین، وابستگی افراطی به یک منبع واحد دارد، به گونه‌ای که بیش از ۹۲٪ از نمونه‌های شعری از مثنوی مولانا است و اصطلاح‌نامه در عمل شعر عرفانی را در آثار مولانا خلاصه کرده‌است. در کنار آن، گهگاه اشاراتی به برخی منظومه‌های عطار دیده می‌شود، در نتیجه، حضور دیگر شاعران بزرگ عرفانی فارسی همچون حافظ، سنایی، خاقانی یا فخرالدین عراقی یا بسیار محدود است یا به کلی نادیده گرفته شده‌است. از نظر قالب نیز غلبه با مثنوی است و دیگر قالب‌های پرکاربرد عرفانی همچون غزل یا رباعی حضوری کم‌رنگ دارند. این یک‌جانبه‌نگری در قیاس با رویه متنوع‌تر اصطلاح‌نامه‌های سجادی آشکارتر می‌شود، چراکه سجادی از اشعار ۳۹ شاعر بهره گرفته‌است، در حالی که اصطلاح‌نامه گوهرین از ۱۴ شاعر. برای نمونه، اصطلاح «رند» علی‌رغم داشتن جایگاه محوری در دیوان حافظ، صرفاً با استناد به دو بیت از شرح گلشن راز توضیح داده شده‌است که این نشان از فقر تنوع و گستره محدود شواهد شعری است.

۳-۲. نقل نامتوازن شواهد شعری در مدخل‌ها

از دیگر شاخصه‌های برجسته اصطلاح‌نامه، نقل گسترده اشعار عرفانی، به ویژه ابیات مثنوی مولوی، در توضیح مدخل‌هاست. گوهرین غالباً به یک یا دو بیت بسنده نکرده، بلکه گاه ده‌ها بیت را پیاپی و بدون گزینش از مثنوی نقل کرده‌است؛ چنان‌که ۱۱۰ بیت در مدخل «عشق»، ۲۰ بیت در «دل» و ۲۷ بیت در «صورت» نمونه بارز آن است. همچنین نقل بیش از ۶۰ بیت از حکایت دقوقی در مدخل «ابدال» این پرسش را مطرح می‌سازد که آیا فهم اصطلاح «ابدال» واقعاً به همه ابعاد روایی حکایت دقوقی وابسته است؟ به نظر می‌رسد این مورد بیشتر، تمرکز مخاطب را از تعریف و تحلیل اصطلاح به سمت روایت داستانی می‌کشاند.

این رویکرد تنها به مثنوی محدود نیست؛ در «رضا» ۲۵ بیت از حدیقه سنایی، در «سفر» ۲۴ بیت از اسرارنامه عطار و در «سیمرغ» ۳۹ بیت از منطق الطیر یکجا نقل شده‌است. بدین‌سان، اگرچه استناد به شعر در تبیین مفاهیم ضروری است اما به نظر اصطلاح‌نامه با گزینش هدفمند ابیات و تحلیل فشرده‌تر آن‌ها، ضمن کاهش حجم اثر و حفظ انسجام علمی و تحلیلی آن، می‌توانست کارکردی مؤثرتر در تبیین مفاهیم داشته باشد.

این در حالی است که گوهرین برای برخی از اصطلاحات رایج، کلیدی و نمادین شعر عرفانی چون «ساقی»، «می»، «شراب» و «مطرب» هیچ شاهد شعری نمی‌آورد. الفاظی که در آثار شاعرانی چون سنایی، عطار، مولوی، حافظ و جامی حضوری پررنگ و چندلایه دارند. واژگان پربسامد رمزی در اشعار غنایی و عرفانی فارسی که غالباً در تقابل یا پیوند با مفاهیمی چون طرب، وجد، سماع و جذب مطرح می‌شود، و با تجربه عشق الهی، شور معنوی و سلوک صوفیانه مرتبط‌اند.

۳-۳. عدم ارتباط و تناسب برخی ابیات با اصطلاح

در شیوه استشهاد شعری اصطلاح‌نامه، ابیاتی وجود دارد که ارتباط معنایی و مفهومی مشخصی با مدخل ندارند. برای نمونه، در «ذکر» بی‌ی نقل شده که نه به بُعد زبانی یا قلبی ذکر اشاره دارد و نه به سلوک ذاکر نه به معانی رمزی متداول این اصطلاح در ادبیات تصوف:

۱. به شکل شماره ۳ در بخش نمودارها مراجعه شود.

کعبه را جامه کردن از هوس است
یاء بیتی جمال کعبه بس است
(گوهرین، ج ۵: ۳۱۶)

در مدخل «درویش» نیز ابیاتی از شرح گلشن راز آمده است که بیشتر مضمون عرفانی کلی دارد و ارتباط مستقیمی با تعریف اصطلاح ندارد: «درویش در اصطلاح آن است که به حسب حال در پرتو نور تجلی نیست گشته باشد و فنای از خود بقای به حق یافته باشد ...»

کی به گفت و گو توان دریافت این
حال باید تا شوی اسرار بین
هرکه را ذوقی ندادند از ازل
کی در این منزل بیابد او محل
آنچه مکشوفست بر اهل شهود
در عبارت شمه‌ای نتوان نمود
(گوهرین، ج ۵: ۲۱۰)

به نظر، ابیات در این موارد صرفاً به دلیل حضور در منابع نثری یا متون مرجع وارد اصطلاح‌نامه شده‌اند، نه به خاطر کارکرد استنادی آن به‌عنوان شاهد مثال دقیق برای تبیین اصطلاح. همچنین دو بیت منقول از شرح گلشن راز بیش از آنکه کاربرد متداول «رند» در شعر عرفانی را بازتاب دهد، به مفاهیمی چون تجلی، دل، شهود تأکید می‌کند و فاقد نسبت معنایی روشن با رند است:

مهبط افیاض بی‌غایت دلش
مجمع البحرین شد آب و گلش
آنچه مشهود است بر اهل شهود
در عبارت شمه‌ای نتوان نمود
(ج ۶: ۷۹)

۳-۴. عدم ذکر نام منبع دقیق برخی ابیات

از دیگر نکات قابل تأمل در شیوه استناددهی اشعار، نقل ابیاتی بدون ارجاع روشن به منبع یا شاعر است. برای نمونه، در «تفرید» بیتی از حدیقه سنایی می‌آورد:

آن بود که دل وقت پیچاپیچ
اندرو جز خدا نباشد هیچ
(ج ۳: ۱۴۳)

اما در متن اصطلاح‌نامه، بدون ذکر منبع و نام شاعر آمده است. همچنین در «قرب»، بیتی از مثنوی بدون ارجاع و بی‌منبع نقل شده است:

قرب، نه بالا، نه پستی رفتن است
قرب حق از قید هستی رستن است
(ج ۸: ۳۹۵)

درنهایت، اگرچه این موارد اندک‌اند، اما به سبب جایگاه خاص برخی متون (مانند مثنوی)، همان اندک موارد نیز می‌توانست حداقل در چاپ‌های بعدی مرتفع شود.

۳-۵. عدم استناد ابیات به منابع اصلی

اگرچه گوهرین در اغلب موارد به نشانی دقیق ابیات توجه دارد، در برخی موارد استناد به منابع دست‌دوم به‌جای ارجاع مستقیم به متن اصلی مشاهده می‌شود. این نکته به‌ویژه در مواردی برجسته است که شاعر و متن مبدأ شناخته شده و در دسترس هستند. برای نمونه ابیاتی از مولوی نقل می‌کند، اما مناقب العارفین افلاکی را مأخذ قرار می‌دهد. مثل «خُلُق»:

طهرا بیتی بیان پاکی است
گنج نور است ار طلسمش خاکی است
گر جسد خانه حسد باشد و لیک
آن جسد را پاک گردانید نیک
(ج ۵: ۱۳۹)

همچنین در «حقیقت محمدیه» «جنسیت» (ج ۴: ۲۶۳ و ۸۰).

در مدخل «اولیاءالله»، بیتی از فیه مافیة نقل شده که در واقع از سنایی است:

آسمان هاست در ولایت جان
کارفرمای آسمان جهان
(ج ۲: ۱۷۳)

در مدخل «حروف عالیات» نیز، ابیات شاه نعمت‌الله ولی از فرهنگ مصطلحات عرفا نقل شده‌اند (ج ۴: ۱۹۳) و نه از دیوان یا نسخه معتبر آثار او.

مورد دیگر انتساب غیر مستند ابیاتی با تکیه بر نکات العاشقین به عطار در مدخل «جوهر» است.

جوهر ذاتست کلی کاینات
اندر این دریا بود آبی حیات
جوهر ذاتست حق کل همه
جمله عالم زین سخن در دمدمه
(ج ۴: ۱۰۹)

این ابیات در هیچ‌یک از آثار معتبر عطار نیشابوری یافت نمی‌شود و انتساب آن‌ها به عطار نادرست است. احتمالاً ابیات مورد نظر در متن منشور همان آثار آمده و گوهرین کل متن را همراه با ابیات داخل آن، ارجاع داده‌است، اما در مرجعی مانند اصطلاح‌نامه، انتظار می‌رود بالاترین سطح دقت در استناددهی رعایت شود.

۳-۶. ابیات بی‌نام از متون نثر

مورد دیگر نقل ابیات از متون منشور بدون ذکر نام شاعر و بدون ارجاع دقیق به منبع آن‌هاست. برای نمونه، در «حج»، گوهرین دو بیت به نقل از کشف‌الحقایق نقل می‌کند، بی‌آنکه نام شاعر یا مأخذ اصلی شعر را ذکر کند:

تا هست غم خودت نبخشایندت
تا با تو تو هست هیچ ننمایدت
تا از خود و هر دو کون فارغ نشوی
این در مزن ای خواجه که نگشایندت
(ج ۳: ۱۵۸)

همچنین، در «بحر»، بیتی که از مرآة‌العشاق آمده، آشکارا از منطق‌الطیر عطار است، اما بدون نام شاعر درج شده‌است.

در چنین بحری که بحر اعظم است
عالمی ذره است و ذره عالم است
(ج ۲: ۲۶۲)

در این موارد، ابیات یا در متون نثر به صورت استشهادی آمده‌اند، یا به شکل تلفیقی با نثر عرفانی درآمیخته‌اند. با این حال صرفاً به ذکر نام منبع نثری بسنده می‌شود.

بخش پنجم: نقد و بررسی آوانگاری و نکات ویرایشی و نگارشی

۱- روش کهن آوانگاری

در ثبت تلفظ واژگان مؤلف از الگوی سنتی فرهنگ‌های کهن پیش از دهخدا پیروی کرده است. روشی که مبتنی بر اصطلاحات عربی-نحوی چون «فتح»، «ضم» و «کسر» است، دقت علمی لازم را ندارد و گاه با ابهام همراه است مثل «حضور: به ضمتین...» (گوهرین، ج ۴: ۲۲۵) در حالی که در زمان تألیف اثر دسترسی به شیوه‌های دقیق‌تر چون رسم‌الخط دهخدا یا آوانویسی لاتین وجود داشت.

۲- عدم آوانگاری همه مدخل‌ها

از مجموع ۱۲۰۵ مدخل اصطلاح‌نامه، حدود ۳۹۳ مدخل (معادل ۳۲٪) فاقد هرگونه آوانگاری اند.^۱ چنان‌که، هیچ‌یک از مدخل‌های حروف «آ» و «پ» آوانگاری نشده‌اند. فقدان آوانگاری صرفاً ناشی از سادگی الفاظ نیست زیرا برخی اصطلاحات دشوار نیز آوانگاری نشده‌اند، مانند «اصداءالجمع»، «ام‌الهیولی»، «بذل‌المهجع»، «شیون ذاتیه» و «وجهتها العنایه» و... خوانش چنین ترکیباتی برای مخاطبان غیرمتخصص آسان نیست.

۳- یکدست نبودن و ابهام در نظام آوانگاری

تلاش مؤلف در ثبت توضیحی تلفظ واژگان یک‌دست و فراگیر نیست. در مواردی برخلاف رویه معمول از علائم حرکت‌گذاری مستقیم بر روی حروف استفاده می‌شود، مثل «أَنَا أَنْتَ وَأَنْتَ أَنَا» و «أَنَا بِلَا أَنَا وَنَحْنُ بِلَا نَحْنُ» یا «بَادِي بِلَا بَادِي». در حالی که در مدخل‌های مشابه مثل «حجة الحق علی الخلق» یا «سواد الوجه فی الدارین» هیچ نشانه‌ای از آوانگاری -نه به صورت توضیحی و نه به صورت حرکت‌گذاری- دیده نمی‌شود. حتی میان مدخل‌های مشابه نیز عدم انسجام مشهود است: «زیتون»، «سائل»، «صاحب‌الزمان» و «طایر» بی تلفظ آمده‌اند اما «زیتونه»، «سالک»، «صاحب‌اشارات» و «طاهر» آوانگاری شده‌اند. در مواردی هم تلفظ نگاری از نظر نحوی و معنایی دچار ابهام یا نارسایی زبانی است؛ برای نمونه، در مدخل «مهجة القلب» آمده است: «به ضم و جیم، در لغت به معنی جان...» (گوهرین، ج ۹: ۳۹۳). مشخص نیست مراد، ضم «میم و جیم» با یکدیگر است، یا صرفاً «جیم» دارای ضمه است یا اینکه حرف «واو» زائد است. بنابراین در یک اصطلاح‌نامه عرفان با بسامد بالای واژگان عربی، وجود الگویی منسجم و یکدست در آوانگاری ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.

۴- اغلاط املائی و تایی

از جمله کاستی‌های اصطلاح‌نامه، بروز مکرر خطاهای املائی و تایی در ثبت مدخل‌ها، آیات، احادیث و متون منقول است. برای نمونه:

- ضبط مدخل «اولوالالباب» به صورت «اولوالالباب» است. (گوهرین، ج ۲: ۱۴۸).
- ثبت «خصال» به صورت «حضال»: «در اصطلاح آن حضال سه‌گانه‌ای است...» (ج ۹: ۱۳۸).
- «ای درویش» به شکل «ایدروش» در عالم صغیر عقل خلیفه خدای است...» (ج ۲: ۱۰۹) ضبط شده که حرف «ی» افتاده است. آوردن «شئون» به صورت «شیون» در حالی که «در لغت جمع شأن است» (ج ۷: ۸۵) این موارد علاوه بر جنبه املائی، از حیث معناشناختی نیز مهم‌اند و می‌توانند مخاطب را دچار برداشت نادرست از مفهوم کنند.
- همچنین حدیث «کنت کنزاً مخفياً...» به صورت «ذکنت کنزاً مخفياً» آمده است (ج ۱۰: ۶۲).

۱. فهرست در فایل پیوست ذکر شده است.

- در آیه «وَلَكِنْ انظُرْ إِلَى الْجَبَلِ» (اعراف: ۱۴۳) نیز «انظر» دو بار به صورت «انظر» ثبت شده است. «ولكن انظر الى جبل، ... ابن عباس گفت: یعنی انظر الى نور» (ج: ۷: ۳۲۶).

- همچنین ثبت «الغیظ» به صورت «الفیظ»، در «... الكاظمین الفیظ و العافین عن الناس» (ج: ۸: ۱۴۹) و در ادامه همین تعریف حدیث نبوی با چندین خطا همراه است: «من كظم عیظا و هو یقدره علی القاذه ملأ الله قبله ایمانا و امانا» (ج: ۸: ۱۴۹). صورت صحیح چنین است: «مَنْ كَظَمَ غَيْظًا وَ هُوَ يَقْدِرُ عَلَىٰ إِفْذَاهِ مَلَأَهُ اللَّهُ قَلْبَهُ أَمْنًا وَ إِيمَانًا.» (مجلسی، ج: ۶۸، ۱۳۶۲: ۴۲۵). این خطاها که محصول نبود ویرایش دقیق و نهایی است، اعتبار علمی متن را تضعیف می‌کند. بدیهی است که این فهرست، محدود به همین تعداد نیست اما ذکر همه آن‌ها در این مقاله نمی‌گنجد.

۴-۱. غلط‌های تایپی و املائی در ذکر نام منابع

از دیگر اشکالات ساختاری اصطلاح‌نامه، تعدد خطاهای تایپی و املائی، در قالب جابجایی حروف یا حذف و اضافه ناخواسته، تحریف اسامی و فاصله‌گذاری نادرست، در ضبط نام منابع است. مثل:

«تذکره الأولیاء» به صورت «تأکرة الأولیاء» (گوهرین، ج: ۲: ۲۶۶)

«عوارف المعارف» به شکل «عوارض المعارف» (ج: ۷: ۱۰ و ۱۳۰)

«تعریفات» به صورت «تعدیفات» یا «تعریقات» (ج: ۷: ۲۸۸)

«یواقیت العلوم» به شکل «یواقب العلوم» (ج: ۵: ۸۱)

«کشف اللغات» به شکل «کشاف اللغات» یا «کشف اللغلت» (ج: ۶: ۳۸۴)

«اوراد الاحباب» با فاصله‌گذاری نادرست «اورا دالاجاب» (ج: ۷: ۱۱)

«شرح تعرف» به صورت «شرح تعریف» (گوهرین، ج: ۸: ۱۲۱)

«مفتاح النجاة» به «مقتاح النجاة» (ج: ۷: ۲۶۱)

«معارف ترمذی» به «معرف ترمذی» (همان: ۲۶۳)

«کشاف اصطلاحات» به «کشف اصطلاحات» (همان: ۲۷۳)

«مرآت العشاق» به «مراد العشاق» (همان: ۳۰۷)

«شرح شطحیات» به «شرح شنحیات» (گوهرین، ج: ۸: ۸۹)

«اقرب الموارد» به شکل «اقرب الموار» (همان: ۲۸۰)

«اللمع» به صورت «المع» یا «اللمه» (همان: ۳۵۲)

«اوصاف الأشراف» به «اوصاف الشراف» (همان: ۳۲۹)

«انس التائبین» به «انس التائبین» (ج: ۹: ۳۶۸)

«مقدمه آلمانی فوایح» به «مقدمه آسمانی فوایح» (ج: ۱۰: ۳۱)

همچنین منبعی ناشناخته با عنوان «ترجمه فضیریه» (ج: ۷: ۲۱۹) که به احتمال خطای تایپی در ضبط «ترجمه رساله قشیریه» باشد. این خطاها که بارها تکرار شده است نشان‌دهنده ضعف فرایند ویرایش و عدم بازبینی دقیق محتوای اصطلاح‌نامه است.

۳. نتیجه‌گیری

بررسی نظام‌مند ده‌جلد شرح اصطلاحات تصوف صادق گوهرین نشان داد که این اثر غنی از محتوا، با وجود جایگاه برجسته و ارزشمند خود در مطالعات تصوف، شامل ترکیبی از نقاط قوت و کاستی است.

بهره‌گیری از بیش از ۱۶۰ منبع منشور، همراه با ارجاعات نسبتاً دقیق، غنای محتوایی آن را دوچندان کرده و دسترسی پژوهشگران به مفاهیم را تسهیل می‌کند، هرچند فقدان فهرست منابع مستقل، برخی ارجاعات ناقص یا مبهم و خطاهای تایپی در ضبط عناوین، از کاستی‌های این بخش به شمار می‌رود.

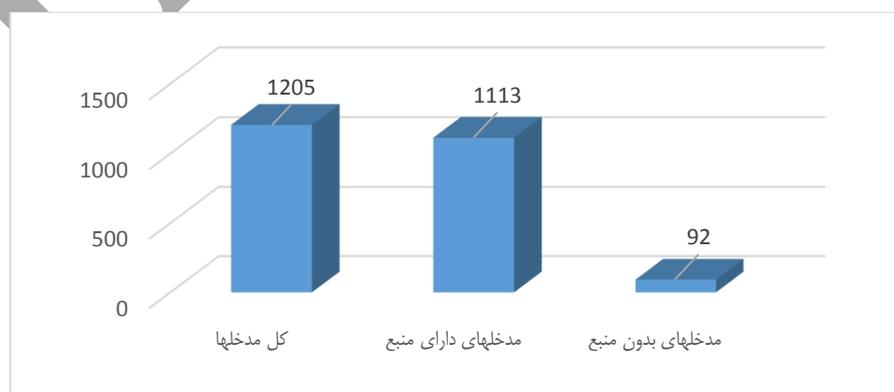
ساختار مدخل‌ها نیز با آنکه از گستره وسیع و گزینش هدفمند برخوردار است، در برخی موارد تکراری یا غیرضروری به نظر می‌رسند. تعاریف نیز غالباً منظم، با شرحی نسبتاً مبسوط و نقل محور سامان یافته‌اند، اما گاه مرز میان اصطلاح و غیراصطلاح چندان روشن نیست و زبان به‌کاررفته نیز در مواردی دیرپاب و مبهم است.

شواهد شعری که در حدود یک‌سوم مدخل‌ها دیده می‌شوند، به غنای توضیحات یاری رسانده‌اند، اما به نظر می‌رسد تمرکز چشمگیر بر اشعار مولوی موجب تک‌ساحتی شدن شواهد شده و در کنار ارجاعات ناقص به منابع اصلی، کارکرد آن‌ها را محدود ساخته است. نظام آوانگاری و تلفظ‌نگاری اثر نیز به دلیل غلبه روش‌های کهن، فاقد انسجام لازم و در مواردی مبهم است. علاوه بر این، وجود غلط‌های املائی و تایپی متعدد اعتبار علمی اثر را تضعیف می‌کند و نشان‌دهنده ضرورت بازنگری و ویرایش دقیق‌تر است.

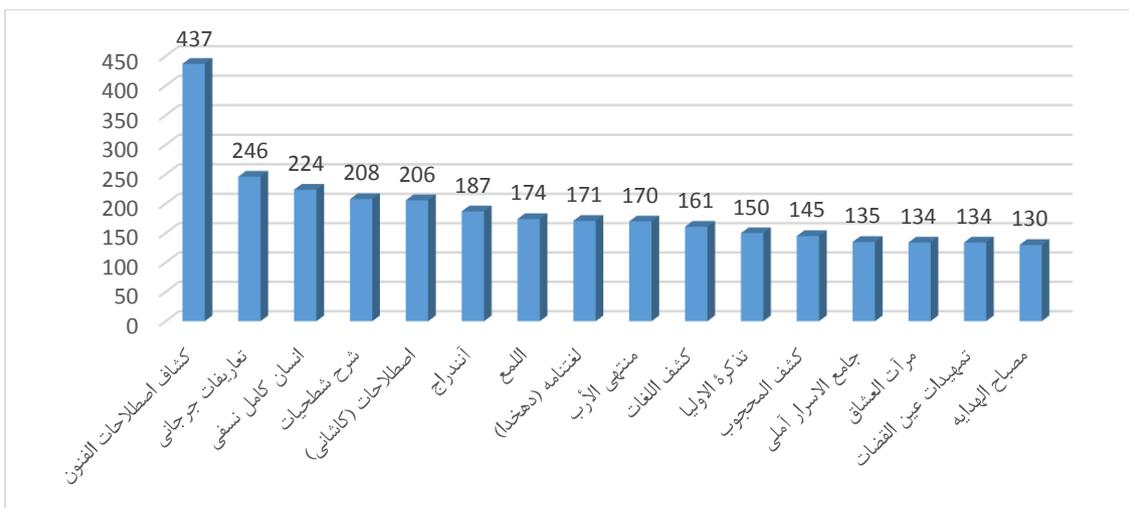
در مجموع، اصطلاح‌نامه گوهرین از یک‌سو چشم‌اندازی گسترده و ارزشمند از میراث اصطلاح‌شناسی عرفانی فراهم آورده و از سوی دیگر، با برخی نارسایی‌های ساختاری و ویرایشی همراه است؛ وضعیتی که ضرورت سامان‌دهی و تألیف گروهی و دانشگاهی فرهنگ‌نامه‌های تخصصی آینده را بیش‌ازپیش آشکار می‌سازد. دقت، انسجام و کیفیت علمی آن‌ها افزایش یابد و خطاها و ناهماهنگی‌ها کاهش پیدا کند.

درنهایت باید به این نکته اشاره کرد که این اثر مرحوم گوهرین یکی از آثار کم‌بدیل در پژوهش‌های عرفانی است، اما از آنجاکه هر اثر والایی به‌طور کلی مصون از نقد نیست، این نقد و بررسی می‌تواند در چاپ‌های بعدی این اثر مدنظر قرار گیرد تا متنی پیراسته‌تر فراروی پژوهشگران قرار گیرد.

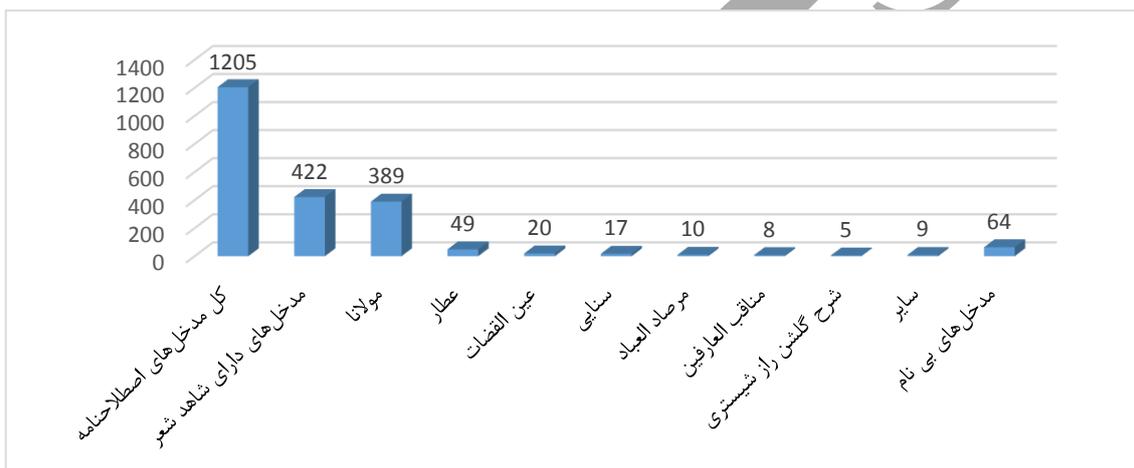
۴. نمودارها

شکل ۱: نمودار آمار کلی منابع اصطلاح‌نامه

شکل ۲: نمودار آمار منابع بالای صد مدخل در اصطلاحنامه

شکل ۳: نمودار سراینده‌گان و منابع شواهد شعر

منابع

- ابهری، عاطفه و دیگران، (۱۳۹۵) فرهنگ‌نویسی مباحث نظری و کاربردی، ترجمه، تهران: کتاب بهار.
- استعلامی، محمد، (۱۳۹۸)، فرهنگ‌نامه عرفان و تصوف، چاپ اول، تهران: فرهنگ معاصر.
- انوری، حسن (۱۳۸۱). فرهنگ سخن. چاپ اول. تهران: سخن.
- جعفری، زهرا (اردیبهشت ۱۳۹۲). «مروری بر مقوله نقد فرهنگ لغت و مبانی آن». ویژه‌نامه فرهنگستان (فرهنگ‌نویسی). شماره ۵ و ۶، ص. ۹۲-۷۵.
- رضوی، سید مسعود، (اردیبهشت ۱۳۹۰)، «دریچه‌ای به فرهنگ معنوی ایران- نگاهی به شرح اصطلاحات تصوف»، ماهنامه کتاب ماه دین، سال چهاردهم، شماره ۴۳، ص. ۷۹-۸۳.
- سجادی، سید جعفر، (۱۳۷۰)، فرهنگ اصطلاحات و تعبيرات عرفانی، چاپ هفتم، تهران: طهوری.

سیدنی، آی لاندو (۱۳۹۹). فرهنگ‌ها: فن و هنر فرهنگ‌نویسی (دفتر دوم: تعریف) ویراست دوم. ترجمه محمدرضا افضلی و مجید ملکان. تهران: کتاب بهار.

گوهرین، سید صادق، (۱۳۷۶). شرح اصطلاحات تصوف، چاپ دوم، تهران: زوار.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی و دیگران، (۱۳۶۲)، بحارالانوار: الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ۱۱۱ ج، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

محمد بن منور، (۱۳۸۱)، اسرارالتوحید، چاپ پنجم، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگاه.

References:

- Abhari, 'Atefe, et al tr. (۲۰۱۶) *Farhang-nevisi, Mabāhes-e Nazari va Kārbordi (Lexicography: Theoretical and Practical Issues)*. Tehran: Ketāb-e Bahār. [In Persian].
- Anvari, Hasan (۲۰۰۴) *Farhang-e bozrg-e Soxan (the great dictionary of soxan)*. Tehran: Soxan publications. [In Persian].
- Est'elāmi, Mohammad (۲۰۱۹) *Farhang-nāme'ye 'Erfān va Tasavvof (Glossary of Sufism and Mysticism)*. Tehran: Farhang-e Mo'aser. [In Persian].
- Qoharin, Sādeq (۱۹۹۷) *Šarh-e Estelāhāt-e Tasavvof (Description of Sufism terms)*. ۲nd ed. Tehran: Zavvār. [In Persian].
- J'afari, Zahrā (۲۰۱۳) *Morur-i bar Maquleye Naqd-e Farhang-e Loqat va Mabāniye Ān (An overview of the category of dictionary criticism and its basics)*. *Especial Issue of Farhangestān-e- Farhang-nevisi*. vol. ۵ & ۶. pp. ۷۵-۹۲. [In Persian].
- Landau, Sidny (۲۰۲۰) *Dictionaries the art and craft of lexicography*. tr. Mohmmad Afzalirezā & Majid Malekān. Tehran: Bahār book. [In Persian].
- Majlesi, Mohammad Bāqer, et al. (۱۹۸۳). *Behār al-Anvār: Al-Jāmi' li-Durar Axbār al-A'immat al-Athār*. ۱۱۱ vols. Beirut: Dār Ihya' al-Turāθ al-'Arabi. [In Arabic].
- Mohammad Ibn Munavvar (۲۰۰۲). *Asrār al-Tawhid*. ۵th ed. Mohammad Rezā. Šafi'i Kadkani. Tehran: Āgāh. [In Persian].
- Razavi, Seyyed Mas'ud (۲۰۱۱) *Dariče'i be Farhang-e Ma'naviye Irān – Negāh-i be Šarh-e Estelāhāt-e Tasavvof (A Window into Iran's Spiritual Culture: A Look at the Explanation of Sufi Terms)*. *Ketāb-e Māh-e Din [Monthly Journal]*., vol. ۱۴(۴۳), pp. ۷۹-۸۳. [In Persian].
- Sajjādi, Ja'far (۲۰۰۴) *Farhang-e Estelāhāt va Ta'birāt-e 'Erfāni (Glossary of mystic terms and interpretations)*. Tehran: Tahuri books. [In Persian].